

ТРИ СКЛАДОВІ ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРОЕКЦІЇ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Софія Грица

УДК 78.031.4(477):821.161.2Шевченко

Серед складових фольклорної проекції в поезії Т. Шевченка автор виділяє: 1) ландшафтно-історичний образ України; 2) систему пов'язаних з ним тем, фабул, жанрів народної епіки і лірики; 3) версифікацію зі значною часткою коломийкового вірша, його смисловою та акцентною модифікацією, а також вільними переходами в інші силабічні структури. Виражені поетом у національній формі світові міфологеми — долі, несправедливості, християнської моралі (переспіви Біблії), його місіонерські пророцтва — визначили величезну роль Т. Шевченка в розвитку національної самосвідомості й місце у світовій культурі.

Ключові слова: проекція фольклору в поезії Т. Шевченка, образ України, теми, фабули, версифікація.

The author marks out 3 parts among parts of folklore projection in Taras Shevchenko poetry: 1) landscape-historical image of Ukraine; 2) system of connected with them topics, plots, genres of folk epics and lyrics; 3) versification with reasonable part of Kolomyiky poem, its semantic and ascent modification, as well as free transfers in other syllabic structure. World mythologems, expressed by a poet in national form (fate, injustice, Christian morality (retelling of a Bible), his missionary oracles have defined huge role of Taras Shevchenko in development of national self-consciousness and place in world culture.

Keywords: folklore projection in poetry of Taras Shevchenko, image of Ukraine, topics, plots, versification.

Складовими фольклорної проекції в поезії Тараса Шевченка є такі: 1) ландшафтний, історичний образ України, закодований у генетичній свідомості поета; 2) система пов'язаних із цим образом тем, фабул, які фігурують у поезії Т. Шевченка; 3) ритміка і структура творів, органічно спаяна з народними піснями, думами, і власний досвід поета, якого сучасники визнавали кращим виконавцем народних пісень.

Про творчість Т. Шевченка написано так багато, що втішати себе ілюзією нових відкриттів, тим більше не фахівцям, маловірогідно. Водночас хоча б рефлексії з приводу завжди актуальної для української науки проблеми зв'язків літератури з фольклором з боку фольклориста — не зайві. Найґрунтовнішою на цю тему працею в ділянці шевченкіани залишається видана ще 1939 року праця Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», що й досі не втратила своєї наукової вартості з огляду на об'єктивність автора та опору на багатство фактів і фаховий літературознавчий аналіз. Результативність цих студій зумовлена компетентністю Колесси-фольклориста,

філолога, ученого, який збагнув секрети фольклорних джерел Шевченкової поезії, її ритміки, евфонії, до того ж композитора, який писав музичні твори на вірші Шевченка, тонко відчувши музикальність його поезії¹. Понад 60 Шевченкових віршів повернулося у фольклор як народні, не кажучи вже й про те, який сильний вплив мала його поезія на весь перебіг фольклорного та літературного процесів ХІХ ст., на формування національної свідомості українців наступних поколінь.

Геній Шевченка стимулювала надчутливість його природи, сильна природна інтуїція, образне мислення у симультанному поєднанні з почуттям міри, що виявлялися не тільки в його поетичній творчості, а й у малярстві, у власному виконанні як своїх творів, так і народних пісень. Як згадував П. Куліш, поет глибоко переймався словами й музикою пісні, переживав її, сам був зворушений і слухачів зворушував, тим більше, що й голос у нього був дуже гарний: «Ніхто ще не знав, що він, предивний, може найлучший співака народних пісень на всій Україні обох Дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось ще не чути... такого або рівного йому співу

не чув я ні в Україні, ні по столицях» [цит. за: 5, с. 181]. Такі відгуки непоодинокі. Образ України в його поезії, піснях, малюнках є рефракцією власної стражденної долі — дитячого сирітства, пережитого десятирічного заслання і останніх літ короткого життя і водночас незмірної любові до України, до її народу, до Природи, що так само, як саме життя, є джерелом добра, гармонії, піднесеної в усій величі в поезії романтиків, до яких належав і сам Шевченко. Архетипність образів поета не вимірюється лише етнічним, але й світовим досвідом. Найкращий доказ — часте його звернення до Святого Письма у переспівах «Давидових псалмів», опора на сентенції з Біблії, стурбованість загальнолюдськими проблемами *долі, несправедливості*, відчуттям власного *месійного* покликання до страдництва за вселюдську гріховність.

Сама по собі сутність всякого мистецтва, на думку Гегеля, є те, що воно показує людям їх самих [див.: 4, с. 384]. І справді, важко знайти митця, у якого істинність його поезії була б істинністю його власного життя і його народу. У Т. Шевченка необмежена сила уяви така ж, що й у великих світових поетів-романтиків — О. Пушкіна, М. Лермонтова, Р. Бернса, Дж. Байрона. Як стверджує Сократ в «Апології», поети складають свої твори «завдяки якомусь інстинкту й у стані одержимості Богом» [12]. «Саме через відчуття, — говорить сучасний філософ Чарльз Тайлор, — ми доходимо найглибших моральних і, більше того, космічних істин. Водсворд погоджується з Аристотелем у тому, що “поезія — найбільш філософська з усіх письмових форм, її об’єкт — істина, не індивідуальна та локальна, а загальна та дійсна, входить у серце завдяки пристрасті...”» [8, с. 479].

Пристрасть, одержимість Шевченка употужнена страдництвом його народу і власним відчуттям своєї месійності й духовної сили для його пробудження, прозріння та спасіння. Звідсіль такі часті в його поезії бунтарські настрої, звернення до Бога за справедливістю: «О Боже мій, милий! Тяжко жить на світі, а

хочеться жить» [10, с. 111]; «Сини мої, сини мої, / На ту Україну / Дивітеся: ви за неї / Й я за неї гину» [10, с. 191]. «Чи Бог бачить із-за хмари наші сльози, горе? / Може й бачить та й помага, як і оті гори. / Предковичні, що політі кровію людською! / Душе моя, убогая! / Лишенько з тобою» [10, с. 191]. Свою долю поет ототожнює з долею України, а Україну з матір’ю й Христовою матір’ю Марією: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая з своїм дитяточком малим» [10, с. 450]. Остання його поема «Марія» є епілогом його життя й молитвою за долю України та її обкраденого люду: «...Молюся, плачу і ридаю, / Воззри, Пречистая, на їх, / Отих окрадених сліпих / Невольників. Подай їм силу / Твого мученика сина, / Щоб хрест-кайдани донесли / До самого, самого краю. / Достойнопітая, благаю! / Царице неба і землі!..» [10, с. 508]; «А я, незлобний, воспою, / Як процвітуть убогі села, / Псалмом і тихим, і веселим / Святу доленьку твою» [10, с. 508]. Концепт, висловлений на початку поеми «Марія», який міг би бути «фронтиспісом» усієї Шевченкової поезії і прологом до його «Заповіту», у кількох рядках передає образні візії митця, пережиті серцем, розумом і всім еством, фатум недолі й вимріяної поетом долі для свого краю, відчуття своєї місії Пророка. Кожен, хто читав Шевченкову поезію «Пророк», відчув у ній особу самого Шевченка: «...Господь, любя отих людей, / Послав на землю їм пророка; / Свою любов благовістить, / Святу правду возвістить. / Неначе наш Дніпро широкий, / Слова його лились, текли і в серце падали глибоко» [10, с. 389]. Надчутливість генія Шевченка, врослого у свій питомий ґрунт, у його Природу, у все суще в цьому світі, у тривоги люду, наділили його пророчим провидінням.

Французький теоретик Бенуа Мальон (1841–1893), автор п’яти томної «Історії соціалізму», знавець української справи (у тому числі, завдяки зв’язкам з М. Драгомановим), обізнаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства і участю в ньому

Т. Шевченка, порівнював нашого поета з французьким філософом і теологом Ф. Лямене, високо цінуючи в митця, як і в кирило-мефодіївців, недопустимість релігійної нетерпимості й гегемонії одного народу над іншим, на протигагу московським панславістам.

«Політичні концепції кирило-мефодіївців апелювали до ідеї слов'янської єдності й рівноправності, попри свою недостатню виразність. Що ж до Шевченка, то він надав їм революційного характеру...» [3, с. 66]. Наскрізно у творах поета є ідея єднання слов'ян («Іван Гус», «І мертвим, і живим...»). Переповненість Шевченкової поезії протестом проти несправедливості, насильства, настроями бунтарства врівноважується потребою моральних зусиль, апеляціями до високого розуму, до Природи, її краси і гармонії. Це знову ж таки той основоположний космогонічний концепт, який панує у фольклорі, — у побожному ставленні до небесних світил і стихій — сонця, місяця, неба, зірок, вітру, рік (Дніпра, Дунаю), присутніх у народних поетичних паралелізмах, і в Шевченковій поезії, особливо у зачинах його віршів «Не тополю високою вітер нагинає, / Дівчинонька одинока долю зневажає...» [10, с. 414]; «Туман, туман долиною, / Добре жити з родиною» [10, с. 410]; «Із-за гаю сонце сходить, / З-за гаю заходить. / По долині увечері / Козак смутний ходить» [10, с. 407]. Як і в народній українській пісні, у Шевченковій поезії часті «паралелізм-інвокативи» з пристрасним зверненням до української природи, з якої поет черпає натхнення, шукає захисту й порятунку, до якої виявляє пантеїстичні почуття: «Вітре буйний, вітре буйний! / Ти з морем говориш, — / Збуди його, заграй ти з ним, / Спитай сине море» [10, с. 11]; або ж: «Радуйся, ниво, неполітая / Квітчастим злаком! Розпустись, / Рожевим крином процвіти!» [10, с. 503].

Звернення Т. Шевченка до Біблії, його переспіви «Давидових псалмів», осердя християнської моралі, гармонії — це занурення у глибинні істини пророка правди, «...що

нове слово / Меж людьми криком пронесе / І люд окрадений спасе / Од ласки царської» [10, с. 527]; «Діла добрих обновляться, / Діла злих загинуть» [10, с. 274]; «Не лякайтесь дива, — / Се Бог судить, визволяє довготерпеливих / Вас убогих. І воздає / Злодіям за злая» [10, с. 503]. Влучно підмічено, що «Шевченко виступає “у функції немонархічного визволителя, що повертається”... За українськими державотворчими традиціями йшлося таки про нього як про гетьмана незалежної України» [7, с. 368].

Медіумом поміж поетом і його людом, близьким його уявленням про божу людину, «народного речника», є Кобзар, назву якого він дав своєму головному поетичному творінню. Образ кобзаря, лірника, народного речника (з яким Шевченко сам себе ототожнював), присутній у поезії «Перебендя» (де поет називає його «братом, батьком, що з Богом розмовляє»), у поемі «Гайдамаки», «Сліпий», «Невольник», «Катерина», «Тарасова ніч». Думу, пісню Шевченко вважав символом безсмертя України: «Наша дума, наша пісня / Не вмре, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України!» [10, с. 49] — слова, до яких неодноразово зверталася Леся Українка.

Образи України, її ландшафти, персоналії — від найбільш посполитого люду і до найвищих чинів не затьмарили ендогенно-евристичної фольклорної складової, що виявилася найсильнішою складовою — фундаментом, на якому зросла могутня індивідуальність поета-мислителя, його месійна функція в історії України. І щоб там не говорили, чи не прагнули підходити до його творчості у «білих рукавичках», Тарас Шевченко — насамперед народний поет з дуже яскравим обличчям національного митця й пророка. Доволі чітко пізнавані в його творчості епос, органічно пов'язаний з історією народу («Гайдамаки», «Гамалія» «Холодний яр» та ін.), лірика — найбільший масив на тему любові, сімейних та станових відносин, філософська лірика, жартівливо-гумористична поезія, що є не тільки проекцією світла фольклорного

універсуму, а його внутрішньої енергії, напоєної народним духом, артикульованої чистою мовою України — її центральноподніпровського осердя. Хоча ми звикли говорити про мову Шевченка як про літературну, нормативну, однак дивно було б уявити, що одна особа, та ще й людина, яка здобувала освіту переважно самотужки і поповнювала її в іншому — російському, польському — оточенні, та ще й 10 років перебувала на засланні в чужинському середовищі, стала законодавцем національної мови. У тому то й річ, що це мова народна, мова Середньої Наддніпрянщини, що ввійшла в плоть і кров поета з дитячих років через народні оповіді, народні думи і пісні, не тільки через слово, а й ритміку пісень, мелодію, через живе народне виконання, яке він чув у рідному краю і яке творчо засвоїв особисто. Дослідники творчості Шевченка не раз наголошували на його обізнаності з фольклорними збірниками М. Максимовича, І. Срезневського, П. Куліша. Проте ніякі збірники не могли б виховати естетичної свідомості генія Шевченка, закоріненої в генетиці питомого ґрунту, особистій рефлексії поета на історичне минуле України, пророче провидіння її майбутнього, що й стало вихідною точкою у визначенні сущого в його мистецтві та оцінці світової вартості його поезії. Через те і його власна поезія, напоєна народною енергією, уже в новій іпостасі з легкістю адаптувалася фольклором.

Як вже було зазначено, більше 60 поезій Т. Шевченка стали сприйматися як народні, не кажучи про цілу низку окремих поетичних тропів з його віршів, які дослівно «розчинилися» у народній пісні. Цій природній адаптації його віршів, поза сумнівом, сприяла їх ритмічна структура, переважна коломийкова (4+4+6), що за підрахунками віршознавця Б. Якубського посідає 58% [11, с. 126] (в античності відома як «леонінський» вірш), та 12-ти складова, типова для народної балади, лірики, історичних пісень тощо (попередньо це відзначали С. Смаль-Стоцький, Б. Якубський, Ф. Колесса). Здавалося, це б мало накладати певну монотонію на стиль його поезії. Проте

відомо, як багато значить для поезії система наголосів, стопність, які органічно пов'язані з музикальністю митця, відчуттям форми цілісності твору. Як у народній поезії, так і в Шевченка відсутня стала наголошуваність складів, надаючи їй пластичності. У згаданій праці Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», учений уперше навіть статистичне обчислення змінності наголосів у чотирнадцятискладовому (коломийковому) вірші Шевченка, що засвідчує незвичайну динамічність її внутрішнього пульсу завдяки винятковому відчуттю поетом ритміки слова, його евфонії і композиції вірша. Ф. Колесса слушно наголошує на двох типах шевченкового 14-складовика — *говореного*, який переважає в епічних творах Шевченка, як «Гайдамаки», «Гамалія», «Чернець», «Іржавець», і *співаного*, органічно поєданого з народною лірикою [5, с. 285]. Внутрішня ритмічна й акцентна динаміка Шевченкових віршів, зміна силабіки — переходи від 14-складовика до 12-ти, 8-ми та інших силабічних конструкцій — дуже часті навіть в одному й тому ж творі (у поемі «Сон» вона міняється аж вісім разів!), що робить його поезію незвичною, новаторською. Ритмічна поліметрія, що відкидає «ярмо традиції», — зазначав М. Гаспаров [1, с. 181], загалом характерна для поезії ХІХ ст.

За безперервністю оповідного потоку, який постійно перетікає енжабеменами (зв'язками поміж віршами, наче скобами мислі), зовсім розмиті коломийкові акценти, цезури, як у «Гайдамаках» («Той молиться. Сповідает / Гріхи перед братом / Уже вбитим. Не милують, / Карають завзяті» [10, с. 94]), «Наймичці» («Розвернулося весілля, / Музикам робота / Підковам. / Вареною столи й лави миють, / А наймичка шкандибає, / Поспішає в Київ» [10, с. 255]). Тяглість розповіді поем суперечила б нормам коломийкових цезур і акцентів, отже, вони не укладаються у строфи, а в нерівновеликі уступи, подібно як у думках, залежні від логічних цезур (або строфоїди, як називають їх літературознавці). Сама драматургія розповіді спонукає поета до зміни

силабіки, наприклад, з 12-складовика до 9-ти, чи з 14-ти до інших структур:

А) *За горами гори, хмарою повиті, 6+6*
Засіяні горем, кровію політі.
Отам-то милостивії ми 3+ 6
Ненагодовану і голу 6+ 3
Застукали сердечну волю. 4+5
[10, с. 261]

Б) *В своїй хаті своя правда 4+4*
І сила і воля. 6
Нема на світі України, 4+4
Немає другого Дніпра, 3+5
А ви претеся на чужину 5+4
Шукати доброго добра 3+5
[10, с. 266].

Говорячи словами Б. Якубського, Шевченкові «ритми вірша відповідають ритмам душі». Його поезії властивий відступ ритму від класичних форм метра. Подібне явище у фольклорі демонструють українські епічні думи, драматургія оповіді яких веде до складової нерівності віршових рядків, до астрофічності.

У сучасному модерному і постмодерному дискурсі існує думка, що техніка, форма в мистецтві — над усе. Для Шевченка-поета з його загостреним образним мисленням, употужненим талантом художника і надчутливим сприйняттям світу, основною його артикуляції була *фабульно-драматична оповідь людям про незвідане*, про світ в його естетичній подобі (природа), персоналії у життєвих колізіях, тим самим, підпорядкованість форми потребам мислі. Значна кількість енкабемів у його поезії свідчить про неможливість розколення думки на короткі фрагменти, увиразнюючи, особливо в епічних творах, масштабність, безперервність оповіді. Звідси й домінуюча «оповідна» дієслівна рима. Хрестоматійний приклад: «На панщині пшеницю жала, / *Втомилася; не спочивать / Пішла в снопи, пошкандибала / Івана сина годувать*» [10, с. 300]. Його вірші викладені переважно не чотири-, чи шестирядковими строфами, а суцільними уступами.

Найбільше аналогій з народною піснею у Шевченковій ліриці. Достатньо лише нагадати тексти: «Нащо мені чорні брови», «Вітер з гаєм розмовляє», «Летить галка через балку», «Породила мати сина в зеленій діброві», «Ой одна я одна, як билиночка в полі», «Ой три шляхи широкії докупи зійшлися», «Зоре моя вечірняя», «Якби мені черевики», «Ой не п'ються пива й меди», «Утоптала стежечку через яр». Українська пісня, що на початку була для поета єдиним орієнтиром і джерелом насаги, вивела його творчість у ранг найвищого національного надбання і еталону для наслідування, поета, який виборював «почуття самодостатності індивіда» (Є. Рихлік) [див.: 9, с. 469]. У фольклорному середовищі його ліричні поезії давно сприймаються як народні, мають по десятку і більше локальних варіантів — насамперед у музичному прочитанні тексту, який, як це буває в піснях літературного походження, чи «співаною поезією», що потрапляють у друк, не підлягають значним змінам [див.: 6, с. 140—219]. І все ж за активного побутування пісні на авторські слова, можливі пропуски строф, зміни їх порядку, а у випадку з Шевченковими віршами, навіть їх контамінація з народними піснями, як наприклад, у народних варіантах Шевченкових текстів «Думки», «Нащо мені чорні брови», «Летить галка через балку», «Ой одна я одна, як билиночка в полі» [див.: 6, с. 140—219]. Шевченкову епіку і лірику генетично споріднює з народною образна архетипність, інваріантність сталих місць як у словесній риторичі, так і у формі — коломийковій, 12-складовій, що дають широкий простір варіюванню інваріантів у лексичі, ритміці в межах відзначених форм. З особливою виразністю вони виявляються у початках його поезій — поетичних паралелізмах, у повторах поетичних рядків («Світе ясний! Світе тихий, / Світе вольний несповитий!» [10, с. 537]; «Нащо мені чорні брови, / Нащо карі очі, / Нащо літа молодії / Веселі дівочі?» [10, с. 13]), у сталих формулах-початках, типових для народних пісень, дум: «Ой на горі роман цвіте, / Долиною козак іде / Та у долі питається, /

Де та доля пишасться» [10, с. 505]; «Зацвіла в долині червона калина, / Ніби засміялась / Дівчина-дитина» [10, с. 449]; «Над Дніпровою сагою / Стоїть явор меж лозою, / Меж лозою з ялиною, / З черовоною калиною» [10, с. 536]; «Закувала зозуленька / В зеленому гаї, / Заплакала дівчинонька — дружини немає» [10, с. 463]; «У неділю вранці-рано / Синє море грало» [10, с. 226]; «У неділю та раненько, / Ще сонечко не заходило» [10, с. 414]. Сталі образи в Шевченкових віршах органічно споріднені з такими ж у народній поезії. С. Росовецький називає їх «авторемінісценціями» [7]. Та якщо брати до уваги органічний зв'язок цих «loci communes» народної та Шевченкової поезій, то це не тільки авто-, але й частина «метаміфології», трансформованої в індивідуальній творчості митця².

Шевченкова поезія є прекрасним матеріалом для простеження переходу сентенцій індивідуального творця до народної пареміології («Не так тії вороги, / Як добрії люди — /

І окрадуть жалкуючи, / Плачучи осудять» [10, с. 409]); («Немає гірше, як в неволі / Проволю згадувать» [10, с. 379]); («І день не день, і йде не йде, / А літа стрілою, / Пролітають, забирають / Все добре з собою» [10, с. 282]).

Не буду тут окремо зупинятися на величезному впливові «музикально наснаженої» поезії Шевченка на розвиток не тільки пісенного фольклору, а й професійної музики майже всіх без винятку українських композиторів, яких Шевченкова муза надихала на творення опер, хорових кантат, балетів, романсів, пісень, оскільки проблема достатньо широко висвітлена в українському музикознавстві.

У цій розвідці я прагнула лише наголосити на окремих аспектах фольклорної проєкції у поезії Шевченка. Не менш цікавою є проблема зворотного впливу індивідуальної творчості поета на фольклор, виникнення оповідей, пісень, легенд про самого Т. Шевченка. Усе це залишається полем для більш докладних досліджень літературознавців³.

¹ Проблему «Тарас Шевченко і фольклор» досліджує С. Росовецький [7].

² До речі, ідею варіювання інваріантів, «варіантних парадигм», яку автор приписує Г. Грабовичу [7, с. 144–147], лежить в основі моєї монографії «Мелос української народної епіки» [2] і всіх наступних.

1. *Гаспаров М. Л.* Очерк истории русского стиха. — М., 1984.

2. *Грица С.* Мелос української народної епіки. — К., 1979.

3. *Дзюба І.* У всякого своя доля. — К., 1989.

4. *Кант І.* Сочинения : в 6 т. — М., 1965. — Т. 4. — Ч. 2.

5. *Колесса Ф. М.* Фольклористичні праці. — К., 1970.

6. Пісні літературного походження / упоряд. В. Г. Бойко (тексти), А. Ф. Омельченко (мелодії). — К., 1978.

³ Це цікаве питання із сучасного погляду, не оминувши критики так званого «фейклору» і творинь на замовлення вищих радянських інстанцій до всяких ювілейних дат, розглядає С. Росовецький [7, с. 362–376].

7. *Росовецький С.* Тарас Шевченко і фольклор. — К., 1911.

8. *Тайлор Ч.* Джерела себе. — К. : Дух і літера. 2005.

9. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. — К., 2012. — Т. 2.

10. *Шевченко Т.* Кобзар. — К., 1983.

11. *Якубський Б.* Наука віршування. — К., 2007.

12. De Trinitate [X].